

Барко Вадим Іванович,доктор психологічних наук, професор, головний науковий
співробітник ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0003-4962-0975**Остапович Володимир Петрович,**доктор юридичних наук, старший дослідник, завідувач науково-дослідної
лабораторії ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0002-9186-0801**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ (НАПРЯМИ) ВДОСКОНАЛЕННЯ
ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІВ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ**

У статті здійснено комплексний аналіз базових понять та термінів, які вживаються у процесі психологічної діагностики персоналу МВС з метою її вдосконалення. Розглянуто науково-теоретичні підходи до формування термінів, її понятійного апарату, за допомогою якого ця галузь психологічної науки описує свій предмет дослідження. Показано, що мова психодіагностики становить складну, цілісну систему, елементами якої є категорії, поняття, терміни. Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки і вимірювання індивідуальних особливостей зумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, багатьох понять і визначень, які часто мають суперечливий характер. З метою вдосконалення термінологічного апарату пропонуються авторські визначення поширених дефініцій; запропоновано розрізняти поняття «якості», «риси», «особливості», «властивості», запровадити деякі нові терміни, а з прикладного боку проблематики – диференціювати психодіагностичний інструментарій, який застосовується для дослідження конституціональних, індивідуальних та особистісних рис працівників системи МВС.

Ключові слова: понятійно-термінологічний апарат, тезаурус, психодіагностика, індивідуальність, особистість, якості, риси, особливості, властивості.

1. Вступ (постановка проблеми). Будь-яка наукова галузь чи теорія припускає наявність свого термінологічного апарату, який створюється для вирішення специфічних наукових завдань і призначений для опису відповідної предметної області. Розвиток науки багато в чому визначається саме становленням і розвитком термінології як своєрідної мови і системи загальних та окремих понять, що відображається у певних термінах, знаках. У психологічній науці термінологічний апарат також служить ефективним засобом мислення, він має бути вкрай спеціалізований для відтворення неповторності предмета дослідження, що актуалізує розгляд проблематики в цьому напрямі. Понятійно-термінологічний апарат (поняття, терміни й категорії) відображає специфіку досліджуваного об'єкта, принципи й методи наукового аналізу [1, с. 30].

© Barko Vadym I., Ostapovych Volodymyr, 2024

Науково-теоретичне обґрунтування інструментарію психодіагностики має враховувати сучасні умови розвитку науки та поширення в ній інтеграційних процесів. Мова психодіагностики становить складну, багаторівневу, цілісну систему, елементами якої є категорії, поняття, терміни, символи. Упродовж десятиліть розвитку психології безперервно відбувається вдосконалення понятійного апарату, уточнення визначень, збагачення термінологічного словника (тезаурусу).

Як відомо, психологічна діагностика – це галузь психологічної науки, яка досліджує теорію та інструменти оцінки і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей людини. Результатом роботи психолога-психодіагноста є постановка психологічного діагнозу або виявлення причин певних психічних проблем і труднощів клієнта, з приводу яких він звернувся до фахівця [2, с. 52].

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є уточнення основного термінологічного апарату (тезаурусу) психологічної діагностики. Завданнями статті є: а) проведення аналізу і порівняння результатів класичних досліджень відомих вітчизняних і зарубіжних психологів у сфері визначення психодіагностичних понять; б) розкриття уточнення сучасного змісту термінологічного апарату психологічної діагностики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше проведений системний порівняльний аналіз різних підходів до формулювання основних психодіагностичних термінів і на цій основі запропоновані уточнені дефініції основних понять цієї галузі психологічної науки.

2. Теоретичне підґрунтя. Сучасний стан розвитку психодіагностики, формування перспективних теорій оцінки і вимірювання індивідуальних особливостей обумовили необхідність уточнення її термінологічного апарату, значної кількості понять, визначень, які часто мають суперечливий, а іноді синонімічний характер, неоднаково тлумачаться науковцями різних психологічних шкіл і напрямів.

Проблематика уточнення і вдосконалення термінологічного апарату психодіагностики не була предметом окремого дослідження, хоча досвід показує, що в практичній роботі з психологічного вивчення особистості персоналу психологи органів системи МВС постійно вживають численні психологічні терміни. Серед них найпоширенішими є «якості», «риси», «властивості», «особливості», «характеристики» тощо. У багатьох випадках ці та інші терміни згадуються як певні описові характеристики особи, іноді без належної диференціації змісту, часто різні за змістом терміни вживаються як синоніми. Подібне нерідко спостерігається в офіційних документах МВС, коли термін застосовується без належного розуміння його сутності. Так, наприклад, вираз «особистісні характеристики», який вживається у відомому наказі МВС «Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських» від 25.12.2015 р. № 1631, передбачає включення до числа таких особистісних характеристик певних рис, типів характеру, стилю поведінки, емоційного стану особи та ін., тобто багатьох індивідуальних особливостей, не усі з яких належать до особистісного рівня ієрархічної побудови людських властивостей¹. Автори відмічають, що в численних

¹ Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських: наказ МВС України від 25.12.2015 р. № 1631. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16#Text>.

наукових публікаціях, які стосуються проблематики психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, нерідко не акцентується увага на відмінностях типологічних, індивідуальних, індивідуально-особистісних особливостей, часто змішуються поняття якостей, властивостей, рис, здібностей, професійно важливих якостей тощо [3; 4].

3. Методи дослідження: вивчення й аналіз літературних джерел, присвяченим питанням становлення і розвитку понятійно-термінологічного апарату психодіагностики, порівняння, класифікація й узагальнення основних теоретичних підходів до формулювання поширених дефініцій. Об'єктом дослідження є термінологія психологічної діагностики як галузі психологічної науки, а предметом – можливості удосконалення основного понятійно-термінологічного психодіагностичного апарату.

4. Результати та обговорення. Узагальнення досліджень багатьох авторів дозволяє висновувати про те, що психологія людини як предмета психологічного пізнання найповніше виявляється у міжособистісній взаємодії. Під час такої взаємодії людина людині відкривається у своїх безпосередніх діях, вчинках, що підлягають природній психологічній оцінці, вираженій у поняттях про психологічні якості особистості [5, с. 110]. Фактично, психологія людини як феномен представлена сукупністю психологічних якостей, що репрезентують потенціал психічної організації в об'єктивованих формах спілкування, пізнання, навчання, гри, праці та відпочинку. Ці форми суб'єктної активності людини сприймаються і осмислюються як якості дій, вчинків, поведінки та діяльності людей упродовж їхнього життя. Найважливішим елементом встановлення цих якостей є наповнення їх сенсом психологічного змісту, який належить, насамперед, виконавцям діяльності, а її оцінка поступово переформатовується на поняття про психологічні якості суб'єкта цієї діяльності [4, с. 90].

Суб'єктність як атрибут людини впливає з її можливостей до довільних дій, вчинків, поведінки та діяльності. З одного боку, за рахунок свободи вибору це забезпечує ефективність адаптації до мінливих умов життя, але, з іншого боку, може перетворюватись на свавілля. Ця обставина покладає на людину особливу відповідальність за концентрацію особистої влади, яка посилює вплив фактора суб'єктності на долі багатьох людей та життя. Саме функція суб'єктності стала джерелом понять на кшталт «психологічний фактор», «психологічні бар'єри», «психологічні стереотипи» як психологічні особливості суб'єкта. Суб'єктність варіює у межах індивідуальної типології особистості. З метою її позначення застосовують поняття про психологічний склад особистості, під яким традиційно розуміють певну констеляцію психологічних якостей людини як суб'єкта спілкування, пізнання, праці та інших видів діяльності [3, с. 230; 5, с. 45].

Аналіз досліджень свідчить про те, що психологічні якості є інтегральними компонентами зовнішніх форм проявів психології людини. У них у словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність людини. Словесне формулювання поняття про виявлену психологічну якість розкриває функціональний зв'язок суб'єкта з об'єктом, а також містить оцінку та ставлення виконавця діяльності до того, що він робить, та для об'єкту взаємодії. Тому психологічні якості людини можна розглядати як імпліцитні оціночні шкали її особистості [3, с. 221].

Перелік цих якостей обмежений відкритими та осмисленими функціями людини

як суб'єкта взаємодії зі світом речей, людей та з самим собою. Цей світ постійно розширюється в міру входження людини у нові функціональні відносини в процесі свого реального буття, що збагачує психологічний потенціал суб'єкта взаємодії як особистості та індивідуальності. Специфічний набір цих якостей характеризує індивідуально-типологічний зміст психології конкретної людини, який виявляється у реальних функціональних відносинах суб'єкта взаємодії. Можна сказати, що психологічна якість – це вихідна характеристика поведінки людини, мовний прикметник, у якому фіксується певна її ознака, індивідуальна відмінність однієї людини від іншої.

Наприклад, у психологічних портретах при характеристиці комунікативного потенціалу особистості можуть називатися терміни «балакучість» з негативною оцінкою та «відкритість» з позитивною. При характеристиці вольових якостей – «упертість» та «нерішучість» – з негативною оцінкою, «наполегливість» та «рішучість» – з позитивною. Слід зазначити, що у довільних характеристиках людини також з'являються узагальнені визначення індивідуально-типологічних особливостей, що вказують на модальні психологічні якості суб'єкта спільної життєдіяльності людей. Наприклад, «кар'єрист», «диктатор», «розмазня», «реформатор», «професіонал», «реаліст» та ін. Слід зважати на метафоричну форму багатьох таких визначень [8].

Якості є інтегральними компонентами зовнішніх форм проявів психології людини, в них в словесній формі фіксується спостережуване та осмислене, поведінка та діяльність. Якість фактично відповідає кеттелівському терміну «первинна» або «поверхнева риса» і олпортівському «другорядна» або «вторинна» диспозиція, кількість якостей може бути значною [8; 9; 10; 11].

Водночас психологічні (індивідуально-психологічні) властивості (особливості) особистості – це стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність і характеризують особистість із психологічного та соціального боку. Можна сказати, що це індивідуальні особливості психічної діяльності людини, особливості її психічного стану, характеру, міжособистісних відносин, які дозволяють описувати і прогнозувати її поведінку, напрям і динаміку психічного розвитку. Психологічні властивості або особливості реалізуються у певному соціумі, групі з певними взаємовідносинами людей). Структуру психологічних властивостей як психічних явищ становлять темперамент, характер, здібності та спрямованість. Логічно вважати, що психологічні властивості є елементами внутрішньої структури психічної організації людини, тоді як якості – елементами зовнішньої її сторони.

Щодо рис, то традиційно рисами особистості більшість дослідників називають стійкі, повторювані у різних ситуаціях особливості поведінки людей. Г. Олпорт вважав рису найзначнішою одиницею аналізу для розуміння та вивчення особистості. У його системі характеристика особистості визначається як схильність до реагування подібним чином на різні види стимулів. Він також визначає особистісну рису як системотвірний блок психологічної організації, що служить об'єднанню реакцій на різні стимули [5, с. 201].

Олпорт проводив розмежування між загальними та індивідуальними рисами. Перші включають будь-які характеристики, притаманні якійсь кількості людей у межах

даної культури. Індивідуальні риси передбачають такі індивідуальні характеристики, які не дозволяють проведення порівнянь з іншими людьми. Це справжні нейропсихічні елементи, які управляють, спрямовують і мотивують певні види пристосувальної поведінки (Allport, 1981). Це категорія рис, що виявляються унікально у кожній конкретної людини [6].

Обов'язковими властивостями рис особистості є: ступінь їх вираженості у різних людей; трансситуативність (характеристика особистості індивіда проявляється у будь-яких ситуаціях) і потенційна вимірюваність (рис особистості доступні виміру з допомогою спеціальних опитувальників і тестів). Виокремлюють й інші особливості рис, зокрема, вони: є реальними, тобто насправді проявляються у людей; є більш узагальненими, ніж звички; є рушійним або, принаймні, визначальним елементом поведінки. Існування рис можна встановити емпірично.

Також Олпорт вважав, що риса лише відносно незалежна від інших характеристик, оскільки вона не є синонімом моральної чи соціальної оцінки; її можна розглядати або в контексті особистості, у якій вона виявлена, або з позицій поширеності в суспільстві. Та обставина, що вчинки або навіть звички не узгоджуються з рисою особистості, не є підтвердженням відсутності цієї риси. Отже, Олпорт поділяв риси особистості на загальні і індивідуальні. У пізніших роботах риси отримали назву диспозицій, причому автор виокремив три їх типи: а) другорядні (вторинні) – менш помітні, менш узагальнені риси; б) центральні – тенденції у поведінці людини, що легко виявляються; в) кардинальні – генералізовані диспозиції, що пронизують усю поведінку людини [5].

Поняття особистості включає єдність, структуру та інтеграцію всіх аспектів індивідуальності, що надають їй своєрідність. Тому резонно припустити, що є певний принцип, що організує установки, оцінки, мотиви, схильності у єдине ціле. Згідно з Олпортом, для вирішення проблеми пізнання та опису природи особистості необхідні конструкти високого рівня узагальненості, як, наприклад, «Я» або «стиль життя». Але всі ці терміни містять занадто багато неоднозначних побічних відтінків значення та семантичних неясностей, так що Олпорт вводить новий термін – пропріум. На думку вченого, пропріум є тим позитивним, творчим началом, що постійно прагне до зростання і є властивістю людської природи. Це якість, усвідомлювана як щось найважливіше і центральне (Allport, 1967). Йдеться про частину суб'єктивного досвіду, це все те, що ми називаємо «собою» [5, с. 205].

Співвідношення рис, аттітюдів і звичок, а також їх порівняння важливе тому, що всі вони схожі, ставлячись до класу настановних явищ, будучи продуктом поєднання спадковості та навчання, вирізняючись унікальністю та ініціюючою функцією. Риса найбільш узагальнена по відношенню до двох зазначених явищ та є аспектом особистості. Аттітюд виробляється відносно середовища, звичка – це приватну відповідь на певний стимул [6, с. 223].

Згідно з Р. Кеттеллом, риса є головною організуючою концепцією особистості при описі різних типів виявлених характеристик. Кеттелл розглядає риси особистості як складні гіпотетичні конструкти, що змушують людину до сталої поведінки (в часі і за різних обставин). Вони відображують стійкі показники і є найважливішими у концепції особистості. Серед багатьох рис характеру деякі можуть виступати як провідні, інші –

як другорядні. При дослідженні структурних елементів особистості Р. Кеттелл значною мірою покладався на факторний аналіз [9; 10].

З точки зору Кеттелла, особистість – це сукупність рис, що дозволяє прогнозувати дії людини в певній ситуації. Первинні (поверхневі) риси – це кластери відкритих ззовні перемінних, які супроводжують одна одну в низці поведінкових актів. Основні (вихідні) риси лежать в основі поверхневих поведінкових рис, вони більш стабільні і важливі, дають глибоку оцінку поведінці і визначаються методом факторного аналізу [11; 12].

Згідно з теорією Г. Айзенка, риси особистості можуть бути розташовані ієрархічно: звичні реакції (ЗР) і специфічні реакції (СР) – складові риси – суперрис. Суперрис – це екстраверсія, інтроверсія, нейротизм, психотизм, які мають сильний вплив на поведінку. У свою чергу, кожна з цих суперрис він бачить побудованою з декількох складових рис. Ці складові риси є або поверхневими відображеннями основного типу, або специфічними якостями, властивими цьому типу. І, нарешті, складові риси складаються з численних звичних реакцій (ЗР), які у свою чергу формуються з багатьох специфічних реакцій (СР) [15; 16]. Глобальні риси (фактори) (за Кеттелом) багато в чому збігаються із зазначеними вище суперрисами Айзенка [13; 14].

Отже, можлива класифікація особистісних характеристик за ознакою ступеня узагальненості:

- а) первинні (поверхневі) – основні (вихідні) – глобальні (Кеттелл);
- б) звичні і специфічні реакції – складові риси – суперрис (Айзенк);
- в) другорядні (вторинні) – центральні – кардинальні (Олпорт).

Свого часу Г. Олпорт і Х. Одберт висунули гіпотезу, згідно з якою найбільш видатні та соціально значущі індивідуальні відмінності для життя людей у суспільстві рано чи пізно стають закодованими в мові цього народу. Чим важливішою є така відмінність, тим більша ймовірність того, що вона буде виражена окремим словом. Це твердження набуло популярності як «Лексична гіпотеза». Олпорт і Одберт опрацювали словники англійської мови і вибрали звідти 18000 слів, що описують особистість, тобто є її якостями. З цього списку вони виділили 4500 прикметників, що описують особу, які розглядали як спостережувані та постійні особистісні риси. У 1946–1948 роках Р. Кеттелл упорядкував і скоротив цей список і, використовуючи факторний аналіз, виділив спочатку дванадцять, а згодом додав ще чотири фактори. Результатом цієї роботи стало створення 16-факторного особистісного опитувальника, який досі широко використовують при проведенні психодіагностичних досліджень [11; 12].

Можна підсумовувати про те, що риса – це стійка, повторювана у різних ситуаціях особливість поведінки індивіда. Це також описова перемінна, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини і формується на конституціональному, індивідуальному і особистісному рівнях. Риса об'єднує різні якості, це поняття є більш узагальненим, воно підсумовує існування значної їх кількості.

Конституціональні риси особистості – це ті, які обумовлені властивостями нервової системи (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність, сензитивність-жорсткість тощо); вони відповідають суперрисам Айзенка, глобальним рисам Кеттелла, кардинальним диспозиціям Олпорта і провідним тенденціям Собчик, вони

діагностуються деякими опитувальниками, як, наприклад, ЕРІ (Айзенк), ІТО (Собчик) тощо.

Риси, сформовані на індивідуальному рівні, є, переважно, характерологічними. Це, наприклад, депресивність, імпульсивність, індивідуалістичність, комунікабельність; домінантність; стриманість тощо. В такому розумінні за змістом індивідуальна риса відповідає «загальним рисам» або «центральною диспозиціям» Олпорта, а також «вихідним» чи «основним» рисам (факторам другого порядку) Кеттелла; саме діагностика таких рис уможливорює побудову і формулювання психологом якісного і обґрунтованого прогнозу можливої поведінки людини. За допомогою деяких суб'єктивних опитувальників діагностуються саме ці риси (наприклад, опитувальники 16 PF Кеттелла, MMPI, СМДО, ІТО та ін.) [2; 17; 18; 19].

До низки рис особистісного рівня слід віднести ті, які відображують світоглядні цінності і переконання особистості, наприклад: егоцентризм-альтруїзм, матеріальність-духовність, філантропія-мізантропія, свобода-залежність. Індивідуально-особистісні риси – це динамічне поєднання рис індивідуального й особистісного рівнів, і за змістом також близькі до «вихідних» або «основних» рис Кеттелла і «центральною диспозицій» Олпорта; вони можуть діагностуватися такими опитувальниками, як Каліфорнійський (наприклад, такі риси, як проникливість, витонченість, чутливість), а також частково 16-PF (совісність, легковажність, радикалізм тощо), методиками діагностики компонентів спрямованості (потреб у визнанні, владі, креативності (опитувальник Річі-Мартіна), прагненні до самоактуалізації (опитувальник Джонса-Крендалла).

Таким чином, поняття якості і риси, очевидно, слід розрізняти. Якість фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева» або первинна риса і олпортівському терміну «другорядна або вторинна диспозиція», у той час як поняття «риса» є більш узагальненим, ніж якість, воно ніби підбиває підсумок існуванню досить значного, хоча й обмеженого набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуально-особистісні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики.

Деякі дослідники терміни «властивість» і «риса особистості» вживають як синоніми. Так, риси особистості описують в поняттях «властивостей нервової системи»; «властивостей темпераменту»; «рис характеру» [2; 4; 19].

Для уникнення понятійної плутанини пропонуємо застосовувати ці терміни (властивості і риси) окремо і під «індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями» розуміти стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують особистість з психологічного та соціального боку і реалізуються у соціумі. Це узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості (для яких також можливе використання терміну «індивідуально-психологічні особливості»).

Також видається обґрунтованим застосування більш широкого терміну «індивідуально-особистісні властивості». Вважаємо, що під цим терміном можна розуміти: а) індивідуальні особливості (властивості) як «глибину» особистості і суб'єкта, її інтраіндивідуальну структуру – процеси, стани, властивості особи разом з

мотивами, темпераментом, характером, потребами, установками; б) особистісні особливості – як вершину усієї структури людських властивостей, її інтеріндивідну структуру – особистість з її соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими мотивами і взаємовідносинами в діяльності.

У процесі уточнення дефініцій психодіагностики також враховувалось, що в традиційних концепціях індивідуально-психологічних відмінностей уявлення про схильність особи розглядається як спрямованість на заняття певною діяльністю, як особистісне ставлення до діяльності. За загальноприйнятим визначенням, схильність – це тенденція займатися якоюсь певною діяльністю [3; с. 228]. В основі виникнення схильностей лежать потреби. Особливо глибокий, органічний внутрішній зв'язок існує між схильностями та здібностями. Схильність – це будь-яке позитивне, внутрішньо мотивоване ставлення (потяг, інтерес та ін.) до певного заняття. Психологічну основу схильності становить стійка потреба особистості до певної діяльності, коли привабливими виявляється не лише те, як досягаються результати, а й процес діяльності [3, с. 242]. Отже, схильності варто розглядати як прагнення, здібності – як можливості, ці поняття мають спільне коріння і взаємозв'язок.

Відзначаючи єдність схильностей і здібностей, дослідники стверджують, що взаємозв'язок з-поміж них означає не тільки їх єдність, а й причинно-наслідкову взаємозалежність, що забезпечує психічний розвиток по спіралі. Основною і стійкою внутрішньою умовою схильності деякі дослідники вважають саме здібність [17; 19].

Отримані в численних дослідженнях дані показують, що на природну схильність до певного виду діяльності сильно впливають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи. Проте схильності залежать не тільки від типологічних особливостей властивостей нервової системи, але й від особистісних особливостей. Здібності та схильності пов'язані між собою не прямо, а опосередковано, через типологічні особливості. Вони співіснують паралельно (але не окремо) і зумовлені природними задатками людини [4, с. 105].

Причини розбіжностей між схильностями та здібностями різні. Невідповідності між здібностями та схильностями можуть бути двох видів: 1) за наявності схильності недостатньо виражена здібність; 2) за наявності здібності не виражена схильність. Перша ситуація особливо часто проявляється, коли йдеться про рухові здібності. Зумовлено це тим, що вони залежать не тільки від типологічних особливостей властивостей нервової системи, а й від фізіологічних (вегетативних та біохімічних) процесів, від особливостей будови м'язів, зв'язкового апарату тощо. Другий варіант співвідношення схильностей та здібностей (здібності є, а схильності немає) швидше слід розглядати як втрату схильності внаслідок втрати інтересу до діяльності через неправильне навчання або появи сильного інтересу до іншої діяльності [4]. Вирішення питання про співвідношення схильностей та здібностей нерідко зводиться до визначення співвідносності інтересу до діяльності та здібностей. Хоча деякими авторами інтерес розуміється як схильність, все ж вважаємо, що це не тотожні явища. Схильність ближче до потягу (ваблення), у якому людина усвідомлює об'єкт, що його приваблює, але не розуміє причину цього потягу. У разі з інтересом як ставленням людина розуміє, чому її зацікавив даний об'єкт.

З позицій формування психодіагностичного прогнозу на основі результатів досліджень зарубіжних психологів можливо зробити висновок про те, що найбільш валідним предиктором ($r = 0,51$) успішності виконання роботи є загальні розумові здібності (фактор G за Спірменом). Трьома оптимальними комбінаціями показника G і додаткового предиктора з точки зору максимальної валідності (вираженої множинною кореляцією) виявилися поєднання загальних розумових здібностей з тестом чесності (0,65), структурованим інтерв'ю (0,63) та зразками роботи (0,63) [20]. Дослідники, відповідно до цього, ділять професії на групи: вищі інтелектуальні, а також пов'язані з управлінням; працівники розумової праці; кваліфіковані робітники; напівкваліфіковані робітники та виконуючі некваліфіковану роботу [17].

Проте відзначають, що тест на інтелектуальний розвиток не може бути надійним критерієм для диференціювання більшості професій. Виняток, мабуть, можуть становити лише наукова діяльність, яка, безсумнівно, потребує високого інтелекту. Виявлення рівня розвитку інтелекту не може забезпечити надійне визначення профпридатності, слід враховувати й особистісні особливості людини, прикладом чого можуть бути дані Salgado, F. J., Moscoso, S., Fruyt, F., Anderson, N., Bertua, C., Rolland, J.P. (2003). Автори вивчали осіб із різними типами ментальних здібностей і те, як складаються справи у тій чи іншій професії. У результаті отримано дані, що показують, які професії викликають дискомфорт у працівників з різними здібностями, отже, небажані для них [19].

Вивчення особистості з метою прогнозування ефективності професійної діяльності будується на виявленні відповідності людини вимогам такої діяльності. Критеріями такої відповідності прийнято вважати наявність у людини відповідних здібностей чи професійно важливих якостей (ПВЯ). Слід зазначити, що досі існують різночитання у тлумаченні та використанні цих близьких термінів. Наприклад, деякі вчені не розмежовують здібності та ПВЯ, вважаючи, що певні якості і є здібностями [2, с. 225].

Можливості людини та ефективність діяльності визначаються як соціальними факторами, так і вродженими, біологічними. До вроджених (генотипічних) факторів (задатків) належать конституційні, морфологічні особливості (зріст, вага, особливості статури загалом, соматотип, морфофункціональні особливості будови м'язів, психофізіологічні особливості, найпростіші психічні функції (процеси), пов'язані зі сприйняттям, увагою, пам'яттю і т. д. Максимальний рівень здібності обумовлюється наявністю у людини максимальної кількості необхідних задатків. Відсутня типологічна особливість (задаток) може бути компенсована іншими, і чим більшою кількістю задатків до цієї здібності володіє людина, тим більше вираженою виявляється у неї ця здібність. Тому для діяльності, що пред'являє екстремальні вимоги до будь-якої здібності людини, потрібно відбирати людей, що мають максимальну кількість задатків, що впливають на ці здібності. До набутих факторів, що впливають на можливості людини, належать знання, вміння, мотиви, а також приріст особливостей, що виникає в процесі тренування [4].

На думку дослідників, головну роль в прогнозуванні успішності відіграє функціональна якість (ФЯ) – тобто наявний рівень прояву будь-якої функціональної можливості людини, що базується на тій чи іншій здібності, при чому цей рівень може бути зумовлений як природними особливостями, так і досвідом. При цьому у

функціональні якості включаються не всі знання і вміння, що набуваються людиною, а тільки ті, які допомагають проявитися тій чи іншій здібності (швидкості, точності, витривалості). Функціональні якості та здібності за назвою можуть збігатися (наприклад, ФЯ швидкості та здатність до швидкодії); концентрація уваги, може бути ФЯ і здібністю водночас [4]. Важлива відмінність поняття ФЯ від здібностей полягає у тому, що перше може характеризувати як функціональні можливості людини, так і її особистісні властивості. Тому поряд з руховими якостями (властивостями), якостями розуму тощо можна виділити моральні, вольові, причому останні не пов'язані з вродженими особливостями людини, а набуваються в процесі її соціалізації та виховання.

Ми вважаємо, що в процесі оволодіння професійною майстерністю певна здібність, реалізуючись у конкретних діях, отримує своє вдосконалення, таким чином перетворюється на професійно важливу якість. Для професій типу «людина – людина» можливо виокремити такі типові ПВЯ: доброзичливість; товариськість; емоційна стійкість; самовладання, витримка; чуйність, співпереживання; самостійність; домінантність; соціальний інтелект; чіткість і виразність мовлення; наполегливість тощо. Можливо також підсумувати, що при розгляді ПВЯ у роботах психологів основна увага приділяється психічним пізнавальним процесам та психомоторним властивостям.

Висновки. Таким чином, термінологічний апарат сучасної психодіагностики потребує вдосконалення. З метою уникнення плутанини в термінах і подвійного трактування різних понять і категорій запропоновано нові авторські визначення поширених дефініцій. Так, пропонується розрізняти поняття «якості», «риси», оскільки «якість» фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева» або первинна риса» і олпортівському терміну «другорядна» або «вторинна» диспозиція, тоді як поняття «риса» є більш узагальненим, ніж якість, воно ніби підбиває підсумок існуванню досить значного, хоча й обмеженого, набору базисних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуальні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей (ознак), тісно пов'язаних спільною інформацією, вони виступають як їхні інтегральні характеристики. Також пропонується чітко вирізняти конституціональні, індивідуальні та особистісні (індивідуально-особистісні) риси, розмежовувати риси та властивості. Так, під «індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями» доцільно розуміти узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості, тобто стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність, характеризують особистість з психологічного та соціального боку і реалізуються у соціумі. Пропонується диференціювати психодіагностичний інструментарій для дослідження різних категорій рис та властивостей (конституціональних, індивідуальних, особистісних). Також на основі узагальнення досліджень зарубіжних авторів пропонуються нові уніфіковані теоретичні підходи, які дозволять уточнити й розрізнити зміст таких понять, як «схильності», «здібності», «інтереси», «професійно важливі якості» тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барко В.В. Теорія і практика психологічного вивчення персоналу Національної поліції України: монографія. Харків: Факт, 2023. 540 с.

© Barko Vadym I., Ostapovych Volodymyr, 2024

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2024.3\(65\).22](https://doi.org/10.36486/np.2024.3(65).22)

Issue 3-4(65-66) 2024

<https://naukaipravookhorona.com/>

DOI (Issue): [https://doi.org/10.36486/np.2024.3\(65\)](https://doi.org/10.36486/np.2024.3(65))

Issue 3-4(65-66) 2024

2. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): монографія. Київ: Ніка-Центр, 2002. 448 с.
3. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
4. Психологія особистості: словник-довідник / За редакцією П. Горностая, Т. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
5. Allport, G.W. Pattern and growth in personality. N. Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1967. 593 p.
6. Allport, G.W. Personality and Social encounter. L.: Univ. of Chic. Press, 1981. 388 p.
7. Barko, V., Ostapovich, V., Protsyk, L. The ways to optimize the professional selection of personnel of the National Police of Ukraine (psychological and legal aspect). Science and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology*. 2019. VII (76). P. 71–77. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-187VII76>.
8. Barko, V., Ostapovich, V., Okhrimenko, I., Yevdokimova, O., Ponomarenko, Y., Prontenko, K., Antonova, O., Sydorchuk, N., Sokolovskyi, O. Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 2020. 9 (3). P. 120–133. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/755> (дата звернення: 01.08.2024).
9. Cattell, R.B. The scientific analysis of personality. Harm. (Midd’x); Penguin Books, 1970. 400 p.
10. Cattell, R.B. The inheritance of personality and ability: Research methods N.Y.: Acad. Press, 1977. 385 p.
11. Cattell, R.B. Intelligence: Its Structure, Growth and Action. Amsterdam. The Netherlands: North-Holland, 1987.
12. Cattell, R.B., & Cattell, H.E. Personality structure and the new fifth edition of the 16PF. Educational and Psychological Measurement. 1995. 55. P. 926–937.
13. Chibnall, J.T., Detrick, P., Luebbert, M.C. Validity Study: Relationship between Personality and Academy Performance. *Applied HRM Research*. 2005. 10(2). P. 99–102.
14. Dunnette, M.D., Borman, W.C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. 1 (30). P. 477–525.
15. Eysenck, H.J. Personality, genetics, and behavior: Sel. Papers. N.Y.: Praeger, 1982. 340 p.
16. Eysenck, H.J., Eysenck, M.W. Personality and individual differences: A natural science approach. N.Y.: Plenum Press, 1985. 424 p.
17. Horn, J.M., Loehlin I.C., Williman I. Aspects of inheritance of intellectual abilities. *Behavior Genetics*. 1982. Vol. 12 (5). P. 470–490.
18. Pervin. L.A., John. O.P. Handbook of personality: Theory and research. New York: Guilford Press, 2001. P. 102–138.
19. Salgado, F.J., Moscoso, S., Fruyt, F., Anderson, N., Bertua, C., Rolland, J.P. A meta-analytic study of general cognitive ability validity for different occupations in the European community. *Journal of Applied Psychology*. 2003. 88 (6). P. 1068–1081.

REFERENCES

1. Barko, V.V. (2023). Teoriia i praktyka psykholohichnoho vyvchennia personalu Natsionalnoi polityky Ukrainy. “Theory and practice of psychological study of personnel of the National Police of Ukraine”: monograph. Kharkiv: Fact. 540 p. [in Ukrainian].
2. Barko, V.I. (2002). Profesiynyi vidbir kadrov do orhaniv vnutrishnikh sprav (psykholohichnyy aspekt). “Professional selection of personnel for internal affairs bodies (psychological aspect)”: monograph. Kyiv: Nika-Center. 448 p. [in Ukrainian].
3. Maksymenko, S.D. (2006). Heneza zdiisnennia osobystosti. “Genesis of personality development”. Kyiv: Publishing House LLC “KMM”. 240 p. [in Ukrainian].

© Barko Vadym I., Ostapovych Volodymyr, 2024

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2024.3\(65\).22](https://doi.org/10.36486/np.2024.3(65).22)

Issue 3-4(65-66) 2024

<https://naukaipravookhrona.com/>

4. Psykholohiia osobystosti. "Psychology of personality": dictionary-reference book / edited by P. Hornostai, T. Tytarenko. Kyiv: Ruta, 2001. 320 p. [in Ukrainian].
5. Allport, G.W. (1967). Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart & Winston. 593 p. [in English].
6. Allport, G.W. (1981). Personality and Social encounter. L.: Univ. of Chic. Press. 388 p. [in English].
7. Barko, V., Ostapovich, V. and Protsyk, L. (2019). The ways to optimize the professional selection of personnel of the National Police of Ukraine (psychological and legal aspect). Science and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology, VII (76)*, 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-187VII76>. [in English].
8. Barko, V., Ostapovich, V., Okhrimenko, I., Yevdokimova, O., Ponomarenko, Y., Prontenko, K., Antonova, O., Sydorchuk, N. and Sokolovskyi, O. (2020). Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology, 9(3)*, 120-133. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/755> (Date of Application: 01.08.2024) [in English].
9. Cattell, R.B. (1970). The scientific analysis of personality. Harm. (Midd'x); Penguin Books. 400 p. [in English].
10. Cattell, R.B. (1977). The inheritance of personality and ability: Research methods. New York: Acad. Press. 385 p.
11. Cattell, R.B. (1987). Intelligence: Its structure, growth and action. Amsterdam. The Netherlands: North-Holland. [in English].
12. Cattell, R.B., & Cattell, H.E. (1955). Personality structure and the new fifth edition of the 16PF. *Educational and Psychological Measurement, 55*, 926-937 [in English].
13. Chibnall, J.T., Detrick, P. and Luebbert, M.C. (2005). Validity Study: Relationship between Personality and Academy Performance. *Applied HRM Research, 10(2)*, 99-102 [in English].
14. Dunnette, M.D., Borman, W.C. (1979). Personnel selection and classification systems. *Annual Review of Psychology, 1 (30)*, 477-525 [in English].
15. Eysenck, H.J. (1982). Personality, genetics, and behavior: Sel. Papers. New York: Praeger. 340 p. [in English].
16. Eysenck, H.J., Eysenck, M.W. (1985). Personality and individual differences: A natural science approach. New York: Plenum Press. 424 p.
17. Horn, J.M., Loehlin I.C. and Williman I. (1982). Aspects of inheritance of intellectual abilities. *Behavior Genetics, 12 (5)*, 470-490 [in English].
18. Pervin, L.A., John, O.P. (2001). Handbook of personality: Theory and research. New York: Guilford Press. P. 102-138 [in English].
19. Salgado, F. J., Moscoso, S., Fruyt, F., Anderson, N., Bertua, C. and Rolland, J.P. (2003). A meta-analytic study of general cognitive ability validity for different occupations in the European community. *Journal of Applied Psychology, 88 (6)*, 1068-1081 [in English].

Barko Vadym I.,Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher of the State
Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID ID 0000-0003-4962-0975**Ostapovych Volodymyr,**Doctor of Juridical Sciences, Senior Researcher of the State
Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID ID 0000-0002-9186-0801**THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS (DIRECTIONS) OF IMPROVING
THE CONCEPTUAL AND TERMINOLOGICAL APPARATUS FOR
PSYCHODIAGNOSTIC RESEARCH OF PSYCHOLOGISTS WITHIN THE
SYSTEM OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE**

The article provides a comprehensive analysis of the basic concepts and terms employed in the field of psychological diagnostics. In this study, the scientific approaches to the formation of terms and its conceptual apparatus that are employed in this branch of psychological science for the purpose of describing its subject of study are considered. It is emphasised that the progression of science is predominantly influenced by the establishment of terminology, that is, its language as a system of universal and specific concepts delineated through designated terms and signs. In this work, authors have thoroughly delineated the intricacies of the language of psychodiagnostics, establishing it as a multifaceted, holistic system comprising categories, concepts, terms and symbols. It is shown that throughout the development of psychology there has been a continuous improvement of the conceptual apparatus, a clarification of definitions, an enrichment of the terminological vocabulary. The current state of development pertaining to psychodiagnostics, as well as the emergence of promising theories of assessment and measurement of individual characteristics, have necessitated the need to clarify its terminological apparatus, a significant number of concepts and definitions, often controversial, applying a variety of approaches and terminological elements. It is emphasised that the conceptual and terminological apparatus of psychodiagnostics should develop on the basis of modern realities, the rejection of outdated approaches to the definition of individual concepts, and that work towards the clarification and unification of terms requires special caution and justification. In order to enhance clarity, the author provides clarifications of several common definitions. Thus, it is suggested to distinguish between the terms “qualities” and “traits”, since “quality” corresponds to Cattell’s term “superficial” or “primary trait” and Ollport’s term “minor” or “secondary” disposition, and the term “trait” is more general, summarising the existence of a considerable number of qualities. It is proposed to understand “individual (individual-psychological) characteristics” as generalised features of temperament, character, abilities, orientation, i.e. stable mental phenomena that influence human activity, characterise a person from a psychological and social perspective and are realised in society. Thus, the article proposes to clearly distinguish between the concepts of “qualities”, “traits”, “features”,

© Barko Vadym I., Ostapovych Volodymyr, 2024

to introduce the terms “individual and personal properties and traits”, and to differentiate psychodiagnostic tools for the study of constitutional, individual and personal traits, etc. The implementation of an updated scientific and terminological apparatus of psychodiagnostics is a prerequisite for improving and increasing the effectiveness of research in this area of psychological science.

Keywords: conceptual and terminological apparatus, thesaurus, psychodiagnostics, individuality, personality, qualities, traits, features, properties.

Отримано 27.09.2024